

Сачко О.В.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гонча*

ГЕНЕЗА ІДЕЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Постановка проблеми. Впродовж усієї історії формування людства питання визначення справедливості в певній мірі поставало перед суспільствами різних епох.

Насамперед погодимося з думкою Д. Кірюхіна, який зазначає, що еволюція розуміння справедливості в історичному контексті характеризується динамізмом, поступовим виробленням різних смислових концептів її розуміння в залежності від часового періоду. Крім того, для різних культур характерні різні смислові модифікації справедливості [1].

Дійсно, концепти поняття справедливості суттєво змінювались при зміні ідеологій та епох. Навіть на сьогоднішній день, це поняття продовжує еволюціонувати та має різне значення в різних країнах світу.

При цьому, в багатьох країнах вказане поняття імплементоване в законодавство, особливо в частині, що стосується відбування покарання засудженими, вирішенні спорів в судових інстанціях.

Метою статті є дослідження історичного розвитку та еволюції концепції справедливості в контексті суспільного життя і правових систем. Стаття прагне виявити ключові етапи та впливові фактори, які формували розуміння справедливості від античних часів до сучасності. Крім того, автор має на меті показати, як ідея справедливості інтегрувалася в правові норми різних епох і культур, а також її значення для сучасних правових систем та суспільних відносин. Вивчення генези цієї концепції дозволяє глибше усвідомити її роль у забезпеченні соціальної гармонії, прав людини та рівності перед законом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженням питання історичного розвитку та еволюції концепції справедливості в контексті суспільного життя і правових систем займалися такі вчені з права сучасності, як Джон Роулз, Рональд Дворкін, Амартія Сен, Майкл Сэндел та Марта Нуссбаум. Ці вчені зробили значний внесок у розуміння генези та еволюції концепції справедливості як правової категорії, розширивши її межі та інтегрувавши нові підходи до соціальної, політичної та економічної справедливості. Їхні дослідження допомагають глибше зрозуміти складність та багатогранність справедливості в сучасному світі, а також її значення для забезпечення гармонійного і справедливого суспільства.

Українські дослідники в галузі права (Василь Костицький, Микола Козюбра, Олександр Костенко, Наталія Кузнецова та Інна Бачило та ін.) також внесли значний внесок у дослідження генези та еволюції концепції справедливості в правових системах, зокрема в контексті українського права. Їхні праці допомагають глибше зрозуміти, як принципи справедливості можуть бути інтегровані в національну правову систему і як вони впливають на розвиток суспільних відносин та правового регулювання в Україні.

Виклад основних положень. Перші уявлення про справедливість почали формуватися ще в первісному суспільстві. Справедливість, як зазначає Р. Станіславів, почала проявлятися як первинна реакція міфологічної свідомості на нерівність у розподіленні життєвих благ, яка виникала у зв'язку з розвитком

ієрархії в первіснообщинному суспільстві, із поділом його на певні соціальні групи [2].

Первинні артефакти розуміння змісту справедливості можна знайти в міфах, адже справедливість як суспільний феномен виник разом із міфом. Відомо, що міф – це найдавніша форма відображення та пояснення світу природи і людини, в якому уособлюється світогляд людини, спроби пояснення сутності різноманітних явищ дійсності, певні ідеологічні засади суспільного життя [3]. І, як слушно зазначила М.А. Бурдоносова, з часом вектор цієї соціокультурної регуляції продовжило право, оскільки саме право почало оцінювати поведінку особи з позицій бажаності чи небажаності для суспільства [4].

Необхідно відзначити, що підходи до змісту справедливості або несправедливості (змісту «образи») у різних народів і в різні часи були різними, а в деяких випадках і взаємовиключними. Так, уособленням правди, справедливості та правосуддя у стародавніх єгиптян виступала богиня Маат. В інших міфологемах, наприклад, поширених у Стародавньому Китаї, уособленням і водночас відповідальним за справедливість виступав імператор Піднебесної, тому його влада носить безумовно надприродний, сакральний характер, а розгалужений державний апарат чиновників при китайському імператорі лише допомагав «сину Неба» керувати згідно з «небесною волею» [5].

Подальший розвиток уявлень про справедливість відбувався в Античній Греції, спочатку також в міфологічній свідомості, а з часом і у працях давньогрецьких філософів.

За часів міфологічної свідомості в культурі стародавніх греків право і справедливість, хоча і були тісно пов'язані між собою, але розрізнялися термінологічно: справедливість (теміс) – безумовна основа і принцип права як сформованого звичаю, звичаєвого права; звичаєве право (теміс) є певною конкретизацією вічної справедливості (діке), її прояву і дотримання між людьми справедливості – зазначає Б.А. Бурданосова [4].

Мислителі Стародавньої Греції намагалися віднайти джерела справедливості. Її витoki вони вбачали в космосі або божественному, ідеальному світі; в природі, або земному, людському бутті. Так, у поемі Гомера «Іліада», Зевс постає як верховний захисник загальної справедливості (діке) і карає тих, хто чинить насильство й несправедливо судить [6]. Давньогрецький мислитель Гесіод у своїх поемах також дотримується позиції щодо божественного походження справедливості. Також він висунув положення про єдине коріння та основи справедливості й закону. Він першим вжив поняття «право по природі», або природне право (фесеї), і поняття «право, встановлене людьми» (номо), іншими словами, позитивне право [7]. Геракліт вважав, що началом справедливості є логос, тобто божественний світовий порядок, що досягає ідеалу. Він здійснює керівництво Богами і людьми, саме божественний логос визначає божественну справедливість, оскільки «для Бога все є справедливим, прекрасним і добрим, тоді як люди одне вважають справедливим, а інше – несправедливим» [8].

Досить вагомим значенням у межах парадигми гносеологічного пізнання філософсько-правової спадщини досократичного періоду набувають світоглядні ідеї такого давньогрецького мислителя як Піфагор, а також його послідовників – представників піфагорійської філософської школи [9]. Піфагор вірив в існування Бога, проте піфагорійський бог – це «число чисел, єдиний, хто містить у собі все...» [10]. Справедливість на думку піфагорійців виражена у змісті числа «чотири» (множення цифри два на саму себе), де сутність справедливості проявляється у «віддачі рівного за рівне». Разом із тим, рівність у піфагорійців не виокремлювалася сталістю, а саме – не набувала значення, яке би було єдиним для всіх, а, у свою чергу, корегувалася у залежності від змісту кожного окремо взятого випадку [11].

В подальших давньогрецьких уявленнях про справедливість відбувається її категоризація, виявляється розвиток тенденції до

деперсоніфікації категорії справедливості і створюються передумови для появи вчення про природне право.

Природна основа справедливості, яка міститься в самій природі людини і людському суспільстві, була означена софістами. Основний принцип поглядів софістів проголосив Протагор: «Людина – міра всіх речей: для існуючих – що вони існують, для неіснуючих – що вони не існують» [12]. Алкідам Елейський виходив з того, що, незважаючи на нерівні здібності людей, права, дані їм природою, завжди однакові. Справедливість полягає в тому, щоб зберігати баланс природних прав, реалізованих у відносинах між людьми [13].

В подальшому, як зазначає К. П. Горбенко, ідея справедливості поступово трансформується від органічної складової міфологемі космічного порядку до самостійного принципу регуляції суспільних відносин. Справедливість, на думку Сократа, полягає у дотриманні людиною мудрості, істинного знання, порядку речей, слідування космічним законам. Справедливість абсолютно необхідна для окремої людини в якості чесноти, але вона також лежить в основі побудови справедливої держави [14]. І неписані божественні закони, і писані людські закони мають на увазі, за Сократом, ту саму справедливість, що не просто є критерієм законності, але по суті тотожна з нею [15]. У третій книзі «Держави» Платон наводить таку дефініцію: «справедливість – це умиротвореність душі в самій собі і впорядкованість частин душі як одна щодо іншої, так і в цілому; здатність підпорядковуватися в житті закону; властивість, завдяки якій той, хто нею володіє, перевагу надає тому, що здається йому справедливим; розподільча здатність, що виділяє кожному своє по достоїнству; рівність в співжитті; здатність коритися правильним законам» [16]. Соціальні витоки справедливості Арістотель пов'язує з виникненням і розвитком полісу, держави. «Поняття справедливості, – пише він, – пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, що служить мірилом справед-

ливості, є регулюючою нормою політичного спілкування» [17]. Погоджуємося з думкою В.М. Трубнікова, О.Є. Скакуна, які відзначають, що справедливість Арістотелем розумілася деколи дуже розширено [18]. Таким чином, у Арістотеля відсутня однозначна відповідь щодо того, що вважати справедливим. Справедливість у нього – це вибір між рівністю і нерівністю в кожному конкретному випадку. Справедливість за Епікуром, визначається угодою між людьми, які не повинні шкодити один одному. Необхідно жити так, аби не викликати гніву інших людей [19].

Таким чином, мислителі Давньої Греції визначили в якості універсальної субстанційної основи категорії «справедливість» - міру. При цьому, справедливість як явище міри, слугувало орієнтиром для поведінки індивідів, основою оцінки їх вчинків під кутом зору шкоди чи користі для спільноти. Критерієм, мірилом справедливості було визначено право. До того ж, було встановлено, що справедливість може мати видові вияви, а саме може бути: природньою і загальною або ж загальною і окремою.

Нового імпульсу до переосмислення, поняття «справедливість» отримало у період існування Стародавнього Риму. Поняття «справедливість» в цей час набуло статусу юридичної категорії і постала як юридичний принцип. Особливістю Римської імперії, що обумовила розуміння справедливості як юридичної категорії, є властиве римській правовій культурі «роз'єднальне мислення»: в ній розділяються сакральні і правові норми, а публічне право відокремлюється від права приватного, що дозволило сформуватися в Римі розвинутій правовій системі. Так, представник давньоримської філософії Цицерон на думку якого, сутність категорії «справедливість» полягає в тому, що «вона віддає кожному своє і зберігає рівність між ними». Закони природи, на думку Цицерона, повинні бути критеріями справедливості людських законів. У зв'язку з цим, Цицерон вказує на можливість існування несправедливих

законів, тобто таких, які не відповідають законам природи. [20].

Щодо середньовічної філософії, то її виникненню передували ряд змін у світоглядній орієнтації тодішнього суспільства, а саме становлення християнства як центральної ідеології. Християнська парадигма джерелом і гарантом справедливості проголошує Бога. «А хто ж, як не Ти, Господь наш, солодкий витік справедливості, Котрий кожному віддасть за його вчинки (Мф. 16, 27) і серця скорботного і смиренного не принизить (Пс. 50, 19)» – зазначено у «Сповіді» Августина Блаженного [21]. Справедливість у Августина Блаженного визначається через категорію свободи особистості, що розуміється як діяльність людини відповідно до розумно пізаної необхідності. Розвинув теологічне вчення Августина Блаженного Тома Аквінський. Він справедливість визначає як узгоджене з природним законом відображення божественності і мудрості в людському розумі. Розуміння справедливості в християнській державі буде перебувати в гармонії з законом, що диктується розумом [22].

Відомий мислитель Київської Русі Іларіон справедливість розглядав в рамках питання духовного послуху законів. Так, він розглядав справедливість як таку, що повинна лежати в основі вчинків Князя. Князь повинен, як вважав Іларіон, здійснювати владу у рамках закону – «землю свою пастуши правдою». В основі його дій повинна лежати справедливість «без блазна же Богом дані йому люди упавши», а не свавілля. Істинний правитель повинен не лише сам бути справедливим, але й слідкувати за дотриманням закону, правосуддя здійснювати на його основі і бути милостивим – «мало казни, много милуй» [23].

Опозиційні погляди до офіційної доктрини і практики римо – католицької церкви щодо розуміння справедливості висловив Марсилій Падуанський, які відхилялися від засад християнської доктрини. На його думку, закон – це норма справедливості, за виконання якої призначається заохочення, а за невиконання – пока-

рання. Закон буває двох видів: божественний (*lex evangelica et Mosaica*) і людський. Закон не має сенсу, якщо відсутній механізм контролю за його виконанням, тобто суду. Єдиним судею божественного закону є Ісус [24].

Епоха Відродження заклала нове бачення на ідею справедливості, яка значно відрізнялася від усіх попередніх. Стрімкий розвиток природознавства вплинув на концепцію справедливості, заклавши в її основу універсальні докази геометрії та математичну точність і достовірність результатів. Представником таких ідей вважається Лейбніц. Зокрема, Лейбніц розглядав справедливість як власність права і виділив два види справедливості: 1) універсальну справедливість, яка в якості правила морального вдосконалення вимагає «жити чесно»; 2) партикулярну справедливість, яка вимагає дотримання двох правил – «відплачувати кожному своє» і «нікому не шкодити» [25].

Питання джерел і змісту справедливості набула подальшого дослідження у філософії французьких просвітників. Зокрема К. Гельвецій витокі справедливості пов'язував із правом сильнішого. Щоб не було такого протистояння між громадянами у боротьбі за власність, К. Гельвецій вводить поняття рівноваги сил. Справедливість у суспільстві, на думку К. Гельвеція, має забезпечувати влада, а тому він писав: «Справедливість за своєю природою має владу, необхідну для приборкання пороків і для примушування людей до цієї чесноти» [26].

В Новоєвропейській правовій традиції утверджуються цінності особистої свободи, прав кожного індивіда. Реалізація цих цінностей постає засадничою умовою вияву справедливості у праві.

Представник німецької класичної філософії І. Кант розробив проблему справедливості, права, держави та закону. І. Кант вважав: «Людина дуже рано набуває почуття справедливості, однак дуже пізно або взагалі не набуває поняття справедливості». На противагу почуттю, поняття справедливості не може

бути набуте людиною на основі лише індивідуального досвіду [27].

Своєрідним рубежем, який відокремив первісно прогресивний зміст ринкових теорій справедливості XVII – початку XIX століть від подальшої глибокої кризи, вважається філософія Ф. Ніцше. Нерівність прав він вважає умовою того, що існують права. Право є взагалі перевагою. Кожен вид буття має свою перевагу. Неправда ніколи не полягає в нерівних правах, вона полягає у вимогах на рівні права. Вимоги справедливості й рівності, на переконання Ф. Ніцше, суперечать сутності життя, яка ґрунтується на виживанні найбільш життєздатних. Що стосується почуття справедливості, то воно суперечить могутнім інстинктам життя [28].

Висновки. Ідея справедливості суттєво змінювала своє значення зі зміною світових епох. Почала вона своє зародження ще за міфоло-

гічних часів, визначаючи «волю» осіб, що займали вище становище у суспільстві. Варто зазначити, що більшість богів міфологічних часів вважались такими, що від початку були людьми або ж такими, що напряду повідомляли свою волю усьому людству. Вказана тенденція, найвірогідніше, вказує на те, що міфологічні досягнення конкретних осіб дозволяли приписати їх вміння до «нелюдських», а отже і їх прояв свідомості і, серед іншого, відчуття справедливості. В Новий час категорія «справедливість» остаточно набуває ознак юридичної категорії, а принцип блага замінюється принципом права. В цьому контексті зберіглася тенденція розуміння справедливості як рівності (з урахуванням нерівності). При цьому, істотною ознакою прав індивіда постає саме примусова справедливість. До того ж, була висловлена думка, що справедливість повинна бути закріплена в конституційному форматі.

Анотація

Стаття досліджує розвиток та еволюцію концепції справедливості в контексті суспільного життя та права. Автор аналізує історичні етапи формування ідеї справедливості, починаючи з античних часів до сучасних правових систем. На початку статті розглянуто визначення справедливості в філософських працях Платона, Аристотеля та інших мислителів, які заклали основи для подальшого розвитку цієї концепції. Автор звертає увагу на те, як ці ранні ідеї вплинули на формування правових систем у різних культурах і історичних періодах. Зроблено аналіз середньовічного періоду, коли ідеї справедливості були переосмислені в контексті християнської теології та канонічного права. Особлива увага приділяється впливу праць Фоми Аквінського та інших середньовічних філософів на розвиток правової думки. В епоху Відродження та Просвітництва концепція справедливості зазнала значних змін під впливом нових соціально-економічних умов та наукових відкриттів. Автор описує, як ці зміни відобразилися в працях таких мислителів, як Томас Гоббс, Джон Локк і Жан-Жак Руссо, які заклали основи для сучасних уявлень про справедливість як правову категорію. У заключній частині статті розглядається сучасний стан ідеї справедливості в правових системах різних країн. Автор аналізує, як концепція справедливості інтегрується в національні та міжнародні правові норми, а також вплив глобалізації на її розвиток. Окрема увага приділяється питанням соціальної справедливості, прав людини та рівності перед законом. Стаття завершується висновками про значення ідеї справедливості для сучасного суспільства та права. Автор підкреслює, що розуміння генези цієї концепції допомагає краще усвідомити її роль у формуванні справедливих правових систем і суспільних відносин.

Ключові слова: справедливість, еволюція, правові норми, виправлення, права і свободи, кола правосуддя.

Sachko O.V. Genesis of the idea of justice in society's life as a legal category

Summary

The article examines the development and evolution of the concept of justice in the context of social life and law. The author analyzes the historical stages of the formation of the idea of justice, starting from ancient times to modern legal systems. At the beginning of the article, the definition of justice in the philosophical works of Plato, Aristotle and other thinkers, who laid the foundations for the further development of this concept, is considered. The author draws attention to how these early ideas influenced the formation of legal systems in different cultures and historical periods. An analysis is made of the medieval period, when the ideas of justice were reinterpreted in the context of Christian theology and canon law. Special attention is paid to the influence of the works of Thomas Aquinas and other medieval philosophers on the development of legal thought. During the Renaissance and Enlightenment, the concept of justice underwent significant changes under the influence of new socio-economic conditions and scientific discoveries. The author describes how these changes were reflected in the writings of such thinkers as Thomas Hobbes, John Locke, and Jean-Jacques Rousseau, who laid the foundations for modern ideas about justice as a legal category. The final part of the article examines the current state of the idea of justice in the legal systems of different countries. The author analyzes how the concept of justice is integrated into national and international legal norms, as well as the impact of globalization on its development. Particular attention is paid to issues of social justice, human rights and equality before the law. The article concludes with conclusions about the importance of the idea of justice for modern society and law. The author emphasizes that understanding the genesis of this concept helps to better understand its role in the formation of fair legal systems and social relations.

Key words: justice, evolution, legal norms, corrections, rights and freedoms, circles of justice, restorative justice.

Список використаних джерел:

1. Кірюхін Д. Дискурси справедливості в історичному контексті. Київ: Стилос, 2021. 202с.
2. Станіславів Р. Ретроспективний огляд поняття справедливості. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 20. С.124 – 126
3. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). Київ: Либідь, 1993. 336с.
4. Бурдоносова М.А. Генеза справедливості як основоположного принципу права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. №2. С. 4 - 7.
5. Сумченко І. Особливості розуміння справедливості в китайській філософії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Філософія. 2013. Вип. 14. С. 70 - 75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2013_14_16
6. Гомер Іліада. Харків: Фоліо, 2023. 416 с.
7. Гесіод. Діла і дні / Пер. І.Франка // Франко І. Я. *Зібрання творів: У 50 томах* / Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1977. Т.8. С. 349 - 382.
8. Дзьобань О.П. Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномену. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015 № 1. С. 102 – 113.
9. Ванджарук Р.В. Світоглядні витоки та онтологія особливості давньогрецької філософії права досократичного періоду. *Наше право*. 2019. №4. С.168 – 175.
10. Узбек К. М. Фрагменти побудови античної науки, філософії і культури. Донецьк: Східний видавничий дім, 2010

11. Меленко С.Г. Число як першооснова філософських та правових поглядів Піфагора Самоського. *Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. Праць*. Випуск 604: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. С.25 - 28.
12. Філософія: навч. посібн. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. Вид. 4, стереотип. Київ: Вікар, 2004. 516 с.
13. Hook S. Naturalism and Democracy. In *Naturalism and the Human Spirit*, ed. Y. Krikorian, New York: Columbia University Press. 1944. P. 40 -65.
14. Горбенко К.П. Еволюція концепції справедливості в античній філософії. *Вісник Донецького національного університету*. Сер. Філософські науки. 2016. №1. С. 7 – 20.
15. Момот М.О. Концепції справедливості в античній філософії права та їх сучасна інтерпретація. *Адвокат*. 2009. №3. С. 34 – 38.
16. Платон. Держава. Львів:Апріорі, 2021.461с.
17. Арістотель. Політика. Київ: Основи, 2000. 239с.
18. Трубніков В. М., Скакун О. Є. Принцип справедливості з позиції філософії. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Право*. 2015. Вип. 20. С. 13 – 20.
19. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко та ін. Київ: *Українська енциклопедія*», 1998. Т.5: П - С. 2003. 736с.
20. Цицерон Марк Тулій. Діалоги: Про державу. Про закони. Київ: Наукова думка, 2006. 224 с.
21. Святий Августин. Сповідь. Львів: Свічадо, 2021.356с.
22. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / пер. з латини О. Кислюк; авт. передм. В. Котусенко. Київ: Основи, 2003.796 с.
23. Салтановський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. Київ: Парапан, 2002. 396 с.
24. Marsilius de Padua. Defensor pacis // Monumentis Germaniae Historicis, Fontes iuris germanici antique. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1933. 639р.
25. Андреєв Д. Природне право у працях Лейбніца. *Юридична Україна*. 2012. № 5. С. 12 – 15.
26. Гельвецій К. Про людину, її розумові здібності та її виховання. Київ: Основи, 1994. 416 с.
27. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
28. Марченко Є. Світоглядна еволюція європейської філософії щодо ідей справедливості. *Філософія освіти*. 2006. №3 (5). С.199 – 207.